КИТАБЛАР вә РӘЈЛӘР

Бөјүк јадикар

ЈЕТМИШ БИР ил әввәл мүдрик Молла Нәсрәддинин дили илә «түрк дүнјасына» мүрачиәт едәрәк, көһнә мүсәлман аләминин ејбәчәрликләринә гаршы өз тарихи өлүм-дирим мүбаризәсинә башлајан Чәлил Мәммәдгулузадә аталар сөзләрини дә ән кәсәрли силаһлардан бири кими сечмишди. «Дүнјада... сөздән бөјүк јадикар јохдур. Зира ки, мал, мүлк тәләф олуб кедир, амма сөз галыр». Бу, халгын мә'нәви учалыгы үчүн јорулмадан гәләм чалмыш гүдрәтли сәнәткарымызын ел сөзүнә вердији гијмәтдир. —«Молла Нәсрәддин»ин онларла кизли, ашкар мүәллифләри арасында Аталар һәмишә ән көркәмли јерләрдән бирини тутмушдур...

Халгын шифаһи әдәбијјатынын зәнкин гајнагларына мәһәббәт вә гајгыны биз демәк олар ки, бүтүн классикләримизин јарадычылыгында көрә билирик.

Бу чәһәтдән хүсусән бајатыларын талеји угурлудур. Јыгчамлыгы, аз сөзлә чатдырылан һикмәт јүкүнүн агырлыгы, мә'на вә мәтләб зәнкинлији, һәјатын вә мәишәтин чох кениш саһәләриндә «тәтбиги» бајатыларын јајылмасына вә севилмәсинә сәбәб олуб. Бу мәһәббәт зијалылар вә әли гәләм тутан адамлар арасында—пешәкар, ја гејри-пешәкар—онларча бајаты топлајычысы јетишдириб. Јүз илләр әрзиндә бәдии әсәрләрдән әлавә, тәзкирә вә чүнкләрдә, китаб һашијәләриндә вә шәрһләрдә, нөв-нөв әлјазмаларын гыраг-бучагында нечә-нечә бајаты «јува гуруб», тарихин доланбачларындан кечиб бизә чатыб. Һәтта дини китабларын агыр һавасына гаршы һашијәләрдә верилмиш дөрд хәтлик ел һикмәтилә үсјан галдырылыб:

Фәләји диндирәјдим,
Билмәзин билдирәјдим,
Мәнә јазы јазанда
Гәләмин сындырајдым.

Әлјазмаларында, саралмыш архив вәрәгләриндә өз әбәди кәдәрини вә һикмәтини горујуб сахлајан бајатылары үзә чыхармаг саһәсиндә Асја Мәммәдованын тәртиб етдији китаб* илк тәшәббүсдүр. О, он беш илдән артыг ахтарыш апармыш, республика Әлјазмалары фондунда сахланылан јүзләрлә әлјазма вә архив сәнәдләрини нәзәрдән кечирмиш, дохсан ики мәнбәдән ики минә јахын бајаты топламышдыр. Бунларын бир гисми бизә таныш дејил, бир гисминин исә мүхтәлиф вариантларыны ешитмишик.

«Бајатылар» китабынын һазырланыб бурахылмасы бир даһа көстәрир ки, биздә фолклор нүмунәләринин нәинки агыздан топланмасы, һәтта әсрләр боју гајгыкеш әлләрлә јазыја алынмыш әсәрләрин нәшри саһәсиндә дә вәзијјәт гәнаәтбәхш дејил. Бу чүр көзәл сөз инчиләринин индијәдәк кизли галмасы тәәссүф доғурур.

Низами адына Әдәбијјат Институту, хүсусән фолклор шө'бәси мүхтәлиф жанрлар үзрә чохчилдлик мәчмуәләр бурахса да, мүасир һәјатымызда халг әдәбијјатынын кәсб етдији бөјүк мә'на бахымындан, халгын мә'нәви сафлыгы вә учалыгынын горунмасында ел сөзүнүн мисилсиз ролу бахымындан көрүлән ишин нә һәчми, нә дә кејфијјәти бизи һәләлик разы сала билмәз. Али мәктәбләрин, радио вә телевизијанын, мәтбуат органларынын хәтти илә јыгылан ел әдәбијјаты нүмунәләри дә пәракәндә һалда архивләрә атылыб галыр; кәләп мәктубларын, јазыларын бир үнванда јыгылмасы, зәнкин шифаһи сөз хәзинәмизин лајигинчә топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси үчүн гүввәләрин бир мәркәздә бирләшдирилмәси гаршыда дуран вачиб вәзифәләрдәндир. Бу ишлә башга республикалардакы кими, ичтимаијјәт мәшгул олмалыдыр.

«Бајатылар»ын үстүнлүјү бурасындадыр ки, јазылы мәнбәләрә әсасланыр. Демәли, бу нүмунәләр гәдим вариантларына вә ја әслинә даһа јахындыр; һәм ел сәнәтимизин, һәм дә дилимизин тарихи инкишафыны өјрәнмәкдә чидди рол ојнаја биләр. Һәр һансы бајатынын, дејәк ки, 200—300 ил әввәл јазыја алынмыш варианты илә сонракы вариантлары тутушдурмаг бу сәнәт әсәрләриндә халгын «бармаг изләрини», маһир нәггаш чиласыны, илләр узуну едилмиш әлавә вә дәјишикликләрин хүсусијјәтләрини, реал тарихи һадисәләр бахымындан мә'на вә әһәмијјәтини үзә чыхармаг имканы верир.

Тәртибчинин јаздыгы мүгәддимәдә көстәрилдији кими, бир чох һалда бајатынын нечә јүз ил әввәл јазыја алынмыш илк варинаты бизим дөврдә топланмыш вариатындан даһа сәлис, бәдии вә тә'сирлидир. Һәр һалда, мүгајисәли тәһлил нәзәрә чарпан белә чәһәтләри үмумиләшдирмәк вә мүәјјән нәтичәләр әлдә етмәк үчүн шәраит јарадар.

Бајатыларын јазыја алындыгы мәнбәләр арасында тәртибчинин әлдә етдији ән гәдим нүсхә 1549-чу илә аиддир. Бу, мүгәддимәдә сәһвән көстәрилдији кими XVI әсрин икинчи јарысы јох, биринчи јарысыдыр. Демәли, мәчмуәнин үз вәрәгиндә бајатыларын XVII—XX әсрләрин нүмунәләри кими көстәрилмәси дүзкүн сајыла билмәз.

Бајатылары тарихи һәгигәтләрдән данышан мәнбәләр кими, дил бахымындан, идеја-бәдии дәјәри бахымындан кениш тәһлил етмәјә имкан олмадыгындан бир нечә башлыча чәһәтә нәзәр салмаг истәјирик.

Тәхминән дөрд јүз иллик бир дөврү әһатә едән лирик парчаларын дилинин сон дәрәчә сафлыгы, бу вахт әрзиндә чох чүз'и дәјишиклијә уграмасы һејрәт доғурур. Бу, Азәрбајчан бәдии дилинин, халгымызын јарадычы тәфәккүрүнүн нечә әср бундан габаг камиллик зирвәсиндә олдуғуну көстәрән фактлардан бири кими диггәти чәлб едир:

Мән ашиг бу дағ, һарај!
Гәм мәни будаг (будамаг мә'насында—РЕД.),
һарај!
Көнүл истәр, әл јетмәз,
Әјилмәз будаг, һарај!

Бу бајаты 1549-чи илдә јазыја алыныб. 1677-чи илдә Һүсамәддин Тогатинин әлјазмасында исә охујуруг:

Гаршыда күл әнбәри,
Дәрмишәм күләнбәри.
Һичран гојмаз көз ачам,
Дәрд гојмаз күләм бари.

Салман Мүмтазын топладыгы бајатылардан исә бири беләдир:

Әзизијәм шан бағлар,
Шам ағачы шан бағлар,
Көнлүм елә вирандыр.
Ары кирсә, шан бағлар.

Мәсәлә тәкчә ајры-ајры әсәрләрдә јазыја алынмыш бу бајатыларын дилинин, ифадә формасынын, емосионал күчүнүн јахынлыгында дејил; бизи һејран гојан, һәр шејдән әввәл, сөзүн сеһирли гүдрәтидир, мүхтәлиф психоложи вә руһи вәзијјәтләрин бир нечә сөзлә монументал бир көзәлликлә ифадәсидир. Мәсәлән, көнлүн виранлыгынын, бошлугунун **«ары кирсә, шан бағлар»** шәклиндә поетик әкси вәзијјәтин идеал, тәкрарсыз ифадәләриндән сајылмалыдыр. Белә нүмунәләрә китабын һәр сәһифәсиндә раст кәлмәк олар.

Халгымызын тарихи вә мә'нәви нүфуз даирәсинин кенишлијини көстәрмәк үчүн бајатыларда көзәл дәлилләр вар. Елин парлаг сөз таблоларында Чиндән Мисрә кими кениш бир чоғрафи әразинин рәнкләри, бојалары, һавасы дујулур. Бағдад, Тәбриз, Дәрбәнд, Хорасан, Тифлис, Һәштәрхан, Кәнчә, Ширван вә саир бурала тәкчә ад кими ишләнмәјиб. Бунларын һәр бири халгын үрәјиндән вә тарихиндән кечән јолларын «сирләриндән» данышыр.

Вәтән мәһәббәтинин вә инсан көзәллијинә сәчдәнин, дејәрдим ки, ән јүксәк, ән поетик ифадәсинә Азәрбајчан бајатыларында раст кәлирик. Инсанын тәбиәтә вә торпаға мүнасибәти, һәјатла өлүмүн, хејирлә шәрин чарпышмасы бајатыларымызда јүксәк фәлсәфи јетикинликлә, мәгрурлугла, икидлик вә чәсарәтлә шәрһ олунур:

...Горхурам шәбнәм дүшә,
Күл үзүнү јара нәм.

Халг өз зәрифлик вә көзәллијини белә ифадә eләјир. Мә'нәви аләминдәки көзәллији, фәдакарлыгыны, өлүм гаршысында мәгрурлугуну көстәрәндә дә онун сөзү белә тә'сирли сәсләнир:

...Өлмәкдән һеч гәмим јох,
Горхурам јарым ағлар.

Бајатыларын бир гисми бирбаша орта әср ичтимаи-фәлсәфи фикримизлә сәсләшир:

Ашиг, јара дан мәнәм,
Бајгу јара дан мәнәм,
Һаггым мәнә јар ола,
Һаггы јарадан мәнәм.

Нәсими нәфәси дујулан белә нүмунәләр тәсдиг едир ки, «һагг мәнәм» һарајы орта әср Азәрбајчанында үмумхалг инамы имиш.

Китабын мәзијјәтләриндән бири дә көркәмли мәдәнијјәт хадимләримизин, јазычы вә әдәбијјатшүнасларымызын фәалијјәтинин индијәдәк аз мә'лум олан саһәсилә бизи таныш етмәсидир. Рәшид бәј Әфәндијевин, Һ. Г. Сарабскинин, Ј. В. Чәмәнзәминлинин, Зүлфүгар Һачыбәјовун, Әһмәд Чавадын, Агабәј Исрафилбәјлинин архивләриндән көтүрүлмүш бајатылар онларын мәдәнијјәт тарихимиздәки јеринин даһа јахшы мүәјјәнләшдирилмәси бахымдан да гијмәтлидир.

Кениш арашдырмалара вә елми ахтарышлара имкан верән бу мәчмуәнин тәртибчисинин әмәји гијмәтләндирилмәклә јанашы, көзә дәјән бә'зи гүсурлары, мүбаһисәли јерләри гејд етмәји лазым билирик. А. Мәммәдова мүгәддимәдә јазыр: «Агыздан топланан бајатыларда «Ашыг», «Әзизи» кими **бајаты мүәллифләринә** тез-тез тәсадүф едилир. Лакин әлјазмалары әсасында топладыгымыз бајаты нүмунәләриндә исә бунларла јанашы «Шәриф», «Гурбан», «Әһмәд», «Һәсрәти», «Зәлили», «Әли», «Абдулла», «Забит», «Тәнһа», «Нәби», «Зијад» вә даһа бир сыра башга **мүәллифләрә** дә раст кәлирик».

Бизчә, «Ашыг» вә «Әзизи» сөзләри илә башланан бүтүн бајатылар үчүн бу адлары мүәллиф сајмаг дүзкүн дејил. Бу сөзләр һәм дә мүрачиәт формасы кими ишләдилир. Сонракы адлар арасында мүәллифләр дә ола биләр. Биз һәр һансы бајатынын илк дәфә мүәјјән бир адам тәрәфиндән дејилдијини нәзәрә алырыг, амма бајатыны орда чәкилән бир адын үнванына јазмаг да дүз дејил. Халг арасында инди дә давам едән ән'әнәјә көрә мүштәрәк ел сөзүнү һәрә өз вәзијјәтинә, дүшдүјү шәраитә көрә ишләдәркән адыны, бә'зән дә һаггында данышдыгы, һәсрәтини чәкдији адамын адыны әлавә едә биләр. Илләрлә һамыја бәлли олан бајатыја һансы мәгамдаса јени адлар гошулур. Лакин бунунла һәмин адлар мүәллифлик һаггы газанмыр. Бајатыларда бә'зи адларын өз јериндә мөһкәм гәрар тутмадыгы да онларын сонрадан әлавә олундугуну көстәрир.

Мәчмуәдә верилән нүмунәләрин дәгигләшдирилмәсиндә вә сәһифәләрин сонундакы изаһларда да сәһвләрә, долашыглыга раст кәлирик. Мәсәлән, 20-чи сәһифәдә «Кичи Һүсејн кечинди» (өлдү мә'насында), нәдәнсә, «кичик Һүсејн кичилди, кичик олду» кими шәрһ олунур. 60-чы сәһифәдә:

Кәл ашиги дағда кәз!
Дүјүндә кәз, дағда кәз!
Әглими зүлфүн кими
Дағыданы дагда кәз!—

бајатысынын **дағыданы** сөзүнә верилмиш «дағытмаг үчүн кәз» изаһы јанлышдыр вә мә'насыз сәсләнир. Белә диггәтсизлијә 48, 62, 70, 77 вә саир сәһифәләрдә дә раст кәлирик.

«Бајатылар» китабы диггәти халг әдәбијјатымызын һәлә ачылмамыш сәһифәләринә јөнәлдир вә гијмәтли мә'нәви ирсимизин топланмасына, арашдырылмасына гајгынын артырылмасы зәрурәтини бир даһа бизә хатырладыр.

С. РУСТӘМХАНЛЫ

---

* «Бајатылар», «Елм» нәшријјаты, 1977. Редакторлары М. Һ. Тәһмасиб, Ч. В. Гәһрәманов.